

העובדות כובלות והבדיון משחרר

בין חבלים לנוצות מאת חיים באר

דליה רק

הביוגרפיה נכפפה לריבונות של הבדיון, ולכן עליו לזקק את החוויה ממסכות הדמיון, ולהעביר אותה ללא כחל וסרק ליצירה האוטוביוגרפית. בכתיבה האוטוביוגרפית הוא נאלץ, לדבריו, לפדות את הסצנה משביה המלאכותי והמעוות לצורך האמנות **בנוצות**, ולהחזיר אותה למישור החיים **בחבלים**.

עיון משווה בדמויות מקבילות ובסצנות חופפות בשתי היצירות, הבדיונית והאוטוביוגרפית, מצביע על השונה מתוך הדומה. הסופר משאיל למספר **בנוצות** פרטים אוטוביוגרפיים היוצרים אותנטיות, אבל אינו מזהה עצמו עם המספר. על מנת להרחיק את המספר הבדיוני מדמותו הממשית של הסופר הוא יוצר דמות משנית ומקבילה למספר. דמות משנית זו היא חיים רכלבסקי, כשמו של חיים באר הסופר, ששינה את שם משפחתו כדי לכלול בשם המשפחה את הוריו: ב - ברכה אמו, א - אברהם אביו, ר - רכלבסקי. המספר **בנוצות** מספר על חברו חיים ואומר: "ילדותו של חיים וילדותי שלי היו שזורות ופתוכות זו בזו למן היום שהוא בשלהי מלחמת השחרור, כאשר אבא ואני ביקשנו מחסה בביתם מפני הפגזה פתאומית של הלגיון" (עמ' 157). חיים רכלבסקי הוא בן גילו של המספר, לומד באותה כיתה, גר באותה שכונה, להוריו יש חנות מכולת בדומה להורי המספר, ובבגרותם הם נפגשים בצבא באותו תפקיד.

דמותו של חיים רכלבסקי מעוצבת בהתאם לנושא המרכזי של היצירה: החלום ושברו. "חיים היה ילד רך משוח בשמן, שתחושת ייעור, אשר נטעו בו הוריו, ובייחוד אמו, מאז היוולדו, מדריכה אותו בכל מעשיו" (**נוצות**, עמ' 158). אבל החלום נגזר "סר חינו מלפני מוריו והוא החל להידחק אל השוליים, ומוקיריו לפנים הביאו אותו כמשל וכשנינה למאמר הבריות על ילד-הפלא שבגר - הנה, כך אמרו, הלך הפלא ונשאר הילד" (**נוצות**, עמ' 159). חיים חלם להיות כימאי גדול: "בבוא היום, הפליג חיים בהרהורים, יהיה כימאי, ומי יודע אם לא יעלה בידו לגלות יסוד חדש" (**נוצות**, עמ' 163). אבל "פינוי האוסף ואחסונו בעליית הגג - עד שיוחלט מה ייעשה בו - ציין את קץ העידן הכימאי בחייו של חיים" (**נוצות**, עמ' 165).

בדומה להקבלה בין המספר לחיים רכלבסקי יש הקבלה בין הורי המספר להוריו של חיים. **בחבלים** מתייחס המספר לתחבולה פואטית זו ומציין שהיא נועדה לתת לבדיון את המרחב שלו ללא המגבלה של המציאות הביוגרפית. הוא חושש שאמו תכעס על דרך עיצוב דמותה ודמות האבא **בנוצות**. כמו כן, אנשים המכירים את הדמויות בממשות ישו בין היצירה לבין המציאות. כדי שהמציאות וההתחשבות באנשים סביבו לא יפריעו לו במעשה האמנותי החופשי, הוא נוקט בתחבולה, בעצת אמו, וכותב **בנוצות** על ההורים "כדמויות משנה לא חשובות במיוחד" (**חבלים**, עמ' 324). אמו מציינת בדבריה, שהדמויות הבדיוניות אינן הדמויות במציאות הממשית: "אני ואתה יודעים שאבא הוא לא אבא ואמא היא לא אני" (**חבלים**, עמ' 323). שילוב הדמויות המקבילות משחרר את הסופר ממחויבות לאמת הביוגרפית, יוצר אותנטיות, ועם זאת המסר אינו מצמצם לדמות מסוימת אחת אלא מתרחב לטבע האנושי בכלל. יחסי הגומלין בין דמותו של אביו של המספר ובין אדון רכלבסקי יוצרים תחושה של פתיחות ומרחב של דמות המשוחחת עם בת דמותה, מעין דו-שיח בתודעת הדמות: "מעולם לא שמעתי את אבא משיח בה וגם עם קרוביה המעטים נמנע מלהיפגש, רק פעם אחת ויחידה, בשעה שישבו הוא ואדון רכלבסקי לבדם בחצר, באפלה הקיצית, ואכלו ענבי מוסקט שב זכרה וניעור לחיים" (**נוצות**, עמ' 44). גם האמא ובת דמותה גברת רכלבסקי משלימות האחת את רעותה, שתיהן חדות לשון, חכמות, מעשיות ובמצב של מריבה עם בעליהן: "מעשיה של הגברת רכלבסקי היו למורת-רוח לבעלה. הוא היה מתלחש עם אמא

ה אם לא כל ניסוח, גם של משהו שקרה באמת, הוא פחות או יותר בדיוני?" כותב פטר הנדקה.

ובכך כולל הן את הבדיה והן את האוטוביוגרפיה בתחום האמנות. דיון בכתיבה אוטוביוגרפית ובכתיבה בדיונית יכול להפנות אותנו לשני רומנים של חיים באר, בהם הוא משתמש בחומרים זהים אך בנוסח שונה: **נוצות** ו**חבלים**.

נוצות הוא רומן בדיוני הכתוב בטכניקה אותנטית של העלאת זיכרונות ילדותו והתבגרותו של מספר-גיבור בגוף ראשון. **חבלים** הוא רומן אוטוביוגרפי הכתוב גם הוא בדרך של העלאת זיכרונותיו של המספר מילדותו ועד לבגרותו ולהגשמת ייעודו כסופר. צורת הבדיון האותנטי של **נוצות** מחייבת תחבולה אמנותית שתקרב את האמנות אל המציאות, ואילו דרך הכתיבה של **חבלים** בז'אנר האוטוביוגרפיה מקרבת את המציאות אל האמנות. בשתי היצירות משתמש הסופר בחומרים ביוגרפיים דומים. בכתיבה הבדיונית הסופר יכול לתת דרור לדמיון המשחרר, להפית חיים בדברים שלא בדיוק קרו לו ולהלביש מסכות ועיוותים לדברים שקרו לו. לעומת זאת ביצירה האוטוביוגרפית הוא מוגבל רק לסיפור חייו, כבול לעובדות מזוקקות ללא תזוית הדמיון. היטיב להגדיר זאת צוקרמן, האלטר אגו של פיליפ רות, בדבריו אל הסופר: "נראה שאין לך לב - או דם - לעשות באוטוביוגרפיה מה שאתה חושב לחיוני לחלוטין ברומן".

ג' גוסדורף מציין שהאוטוביוגרפיה היא קריאה שנייה של חוויות חייו של הסופר; אפשר להרחיב אמירה זו ולראות באוטוביוגרפיה גם כתיבה שנייה של חוויות הסופר. באר משתף את הקורא במעשה הכתיבה האוטוביוגרפי ומרגיש כגנב הגונב משל עצמו, כשהוא כותב באוטוביוגרפיה על אותה חוויה שכתב בבדיה, ומתוודה: "את ייסורי גוויעתה ומותה של אמא, שהענקתי בפחותי לדמות האם בספר, אשר אל כתיבתו שבתי לאחר פטירתה, ביקשתי עתה לחלץ משם ולהעתיקם לכאן, אל מקומם הראוי" (**חבלים**, עמ' 330). מתוך דבריו אלו ניתן להבין שהסופר רואה את היצירה האוטוביוגרפית כמקום הראוי לאירועים ביוגרפיים, אך ברגע שהטמיע את האלמנט הביוגרפי ביצירה הבדיונית,

חיים באר במערכת 'עתון 77', שנות השמונים, צילום: מיכאל בסר

ואומר כי התנהגותה הקנטרנית של אשתו, ושפע הטובה שהיא משפיעה על הפילוסוף האדמוני אינם מאהבת המן אלא משנאת מרדכי - ובדרך זו היא נפרעת ממנו" (נוצות, עמ' 167).

דמויות מקבילות אלו בנוצות ממלאות תפקידן בהתאם לרוח היצירה ולאו דווקא מתוך נאמנות למציאות. דמותם של שני האבות הן דמויות חולמות בדומה לדמויות הגברים ביצירה, ואילו האמהות הן המעשיות בדומה לנשים ביצירה. ביצירה האוטוביוגרפית מפצה המחבר את הוריו, דמויותיהם תופסות מקום חשוב והופכות להיות מרכזיות וחלק מעיצובו של הסופר כאדם וכאמן. חשיבותם של ההורים מתבטאת בעיצוב דמויותיהם על החיובי והשלילי שבהם ותרומתם להגשמת ייעודו.

שתי חוויות שהטביעו חותמן על חייו של באר חוזרות בבדיה ובאוטוביוגרפיה: האחת מספרת על ביקור פקחי משרד הקיצוב בחנות המכולת של האב, השנייה מספרת על מות האב.

ביקור פקחי משרד הקיצוב בחנות המכולת של האב בנוצות מסמן את מותו. בעקבות הביקור איבד האב את טעם החיים והפך לאדם בודד ומאוכזב: "יושב במקומו ואור השקיעה על פניו" (נוצות, עמ' 22). כיון שבנוצות

מועלה אכסור קיומו של האדם, שאינו יכול להגשים את חלומו, ממחישה האפיוורה את אוזלת ידו של האב. שני חלומותיו, למצוא את קבר בנו, ולהוכיח שענפי האקליפטוס הם ענפי הערבה, נגוזו. באר מציג בהקשר זה את דמותו של הקברן ריקליס, ומעצים את תחושת השבר בעזרת אוצר מילים הקשור למוות. הוא אף מדגיש את הדממה המשתלטת על הבית, ומשתמש בארמו לאגדה על מתי מדבר, באמצעות המילה ארכובה, ולפואמה 'מתי מדבר' של ביאליק, העוסקת במרד האדם, שם שולטת דממת המדבר. ארמו זה מחזק את מצבו של האב שרצה למרוד אבל נשאר כביל, הוא מתואר כשפסי הצל של סורגי החלון על פניו, כמו שמתי המדבר מתוארים "ככפותים ברצועות שחורות של צללי הרמחים".

סצנה דומה של ביקור פקחי משרד הקיצוב חוזרת בחבלים אבל ברוח שונה. הסצנה מתוארת מתוך

תחושת החיים וההמשכיות, כיון שנושא האוטוביוגרפיה הוא החיים. באר רואה בסצנה זו חוויה שהקרינה על סיפור חייו ומסעו להגשמת ייעודו. אמנם גם בתיאור **בחבלים** מופיעות מילים הקשורות במוות, אבל הוא מרגיש את החוט המקשר אותו עם החיים שלפני הולדתו לשתי הילדות שהיו לאמא, ילדות שהיו הראשונות לקדמו בטרם לידתו ו"התוו מסביב לעריסתו את המעגלים שלהן" (**בחבלים** עמ' 109). בעקבות הביקור יש דיבורים ועשייה, לעומת הדממה בנוצות: אמא "שלחה את מארתה באותו קליינט אלמוני וכפוי טובה, שהלך לאכול קורצה אצל המלכות וטפל עליה ועל אבא שיש להם יד בעסקי השוק השחור..." ואבא "מלמל שוב ושוב כי בסופו של החיפוש המדוקדק היה שללם של הכאלערעס לא יותר מקופסת פח ובה רוטל שקדים..." (**בחבלים** עמ' 110). אמנם החיפוש גרם להתקף לב, אבל אבא ממשיך במטבח בשיקוי

הפלא שלו. ניתן לראות שהקו המנחה ביצירה האוטוביוגרפית הוא דיוק בדיווח קרוב ביותר למציאות הממשית, שהובילה את הסופר להגשמת ייעודו. ביצירה הבדויה בעלת האלמנטים הביוגרפיים השלד הביוגרפי עובר טרנספורמציה, הסצנה הביוגרפית מושאלת לאביו של המספר שאינו הסופר, או שסיפור שתי הילדות מושאל לילד שנפטר. הסופר מפקיע את האירוע מהמרחב הביוגרפי כדי לתת לו משמעות נוספת במרחב סמלי, העוסק באדם המורד, מאבקו לחירות ודיכוי.

סצנה נוספת המופיעה בשתי היצירות היא מות האב. **נוצות** עוסק בחלומות האדם שאינם מתגשמים ומסתיימים במוות, ולכן מדגיש מות האב את סופיות האדם, בניגוד למחזוריות ולאינסופיות של הטבע. בתיאור מותה של האם יש הקבלה והתייחסות לעונות השנה ומחזוריות היום והלילה בביטויים רבים כמו: "בחורף האחרון לחייה" (**נוצות** עמ' 59), "היתה מייחלת לבוא האביב" (**נוצות** עמ' 60), "באחד הבקרים בשלהי אדר" (**נוצות** עמ' 61), "בצהרי היום שבדקים בו את החמץ" (**נוצות** עמ' 63), "באותו יום בערב", "בצהרי יום קיץ מוכה שמש" (**נוצות** עמ' 64).

ההבדל בין הטבע הנצחי לאדם בן התמותה בולט בתיאור הפריחה בטבע: "בחצר, מול חלונה, פרח השקד פריחה לבנה, פתאומית" (**נוצות** עמ' 61). הפריחה מנוגדת לגוויעתה של האם הנזכרת בסצנה זו בהליכה עם אביה בשלג. הרצון לראות קשר בין האדם לטבע וההכרה שאין הקבלה ביניהם, העץ פורח, האביב בא, אבל אמא עומדת למות, מעמיד את האדם באופן אירוני במקומו, במוגבלות של חייו החולפים. כוחו של הזמן הגובר על האדם מודגש לא רק בציון העונות המשתנות ושעות היממה, אלא גם בסמליות של השעון המורה על אחרית הימים, שעון שהאם ראתה בילדותה ומוזכר בסצנת המוות. תיאור המוות ממשיך בסצנה של טוהרת האם בחדר המתים, התיאור מפורט ביותר כשהוא כולל את תיאור המטהרות, הבכי שלהן, המעשים של המספר, קריעת הבגד, ותיאור האם המתה. כל אלה הם חלק ממוטיב המוות ביצירה, הפעולות והמעשים בסצנה מנסים לחפות על הכאב של אובדן אם. הכאב מודגש באופן מטאפורי בתמונה של "ציפור מתה והשלג הולך ונערם עליה וקובר אותה תחתיו" (**נוצות** עמ' 62).

בחבלים מתגלים החיים מתוך סצנת המוות של האם. היצירה האוטוביוגרפית עוסקת בחיים, ולכן כאשר משתמש הסופר באופן מטאפורי בתמונת הציפור **בחבלים**, התמונה שונה. **נוצות** הציפור מתה בשלג, ואילו **בחבלים** זוהי ציפור חיה, דרור מעופף "עבר את החדר לאורכו ויצא בעד החלון שממול" (**בחבלים** עמ' 332). המספר מתאר בסצנה של המוות **בחבלים** את הליכתם של האב ובנו אל מעמד ברכת החמה בהר ציון, ביום שבו משלימה השמש את מחזורתה הגדול ושובה למקומה ברקיע לנקודה שנתלתה בו ביום הרביעי לבריאה. זהו

הסופר מפקיע את האירוע מהמרחב הביוגרפי כדי לתת לו משמעות נוספת במרחב סמלי, העוסק באדם המורד, מאבקו לחירות ודיכוי

סיפור של תחייה, של זריחה, של קשר האדם לטבע ולבריאה.

כיון שהכתיבה האוטוביוגרפית היא בעלת אופי דיווחי ושכלתני יותר מן הכתיבה הבדיונית, מנסה המספר למצוא הסבר הגיוני לתיאור האם הקוראת לו "אבא" לפני מותה וחוזרת למחזות ילדותה בשפת היידיש. בתהליך גוויעתה של האם והסבל שלה ושלו כבן הסועד את אמו, מוצא המספר את האבסורד שבחיים. בהקשר זה הוא נזכר בציור הרוח של הגיאומטריה של רנה מגריט, המציג מבוגר בעל פני תינוק, נושא תינוקת שפניה פני אשה מבוגרת. ציור זה מעביר בו כאב חד, הוא רואה את עצמו המטופל באם גוססת, ומציין את המצב במציאות המודרנית, בה הבנים חשים עדיין כילדים וצריכים לסעוד את ההורים החולים שהרפואה האריכה את חייהם באופן מלאכותי.

החזרה על אותן סצנות ודמויות ביצירותיו השונות של הסופר מאפשרת עושר של נקודות תצפית וראייה רחבה, מעמיקה ומגוונת של חוויות

החיים, כפי שאומרת אמו של באר לבנה: "מי שכותב יכול לחיות את חייו מחדש" (תבלים, עמ' 328).

הערות

1. ח' באר, נוצות, תל אביב 1988 (1979). ח' באר, תבלים, תל אביב 1998.
2. ז'אנר האוטוביוגרפיה נדון במסגרת עבודתי, ז'אנר האוטוביוגרפיה בספרות העולם וביסויו ביצירת חיים באר וביצירת פיליפ רות - עיון משווה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור בהדרכת פרופ' רינה לפידוס, המחלקה לספרות משווה, אוניברסיטת בר-אילן, 2002.
3. פ' הנדקה, אומללות שמחה בחלקה (תרגמה א' המרמן), תל אביב 1980, עמ' 19.
4. פ' רות, העובדות: אוטוביוגרפיה של סופר (תרגמה ד' לוי), תל אביב 1992, עמ' 152.
5. J. "Conditions and Limits of Autobiography" G. Gusdorf, Olney (ed.), Autobiography: Essays Theoretical and Critical Jersey, 1980, pp. 28-48.
6. ח"נ ביאליק וי"ח רבניצקי, ספר האגדה, תל אביב, עמ' תריו.
7. ח"נ ביאליק, כל שירי ח"נ ביאליק, תל אביב, תשל"ג, עמ' 340-349.